

УДК 332.133.6:338.43

Л. П. Казьмір

кандидат економічних наук,
молодший науковий співробітник,
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М.І.Долішнього НАН України», м. Львів

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО АКТИВІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ АГРОБІЗНЕСУ В РЕГІОНІ

За роки економічних реформ в Україні сформувалася неефективна структура аграрного виробництва та суттєво загострилися соціальні проблеми розвитку сільських територій. У зв'язку з цим особливо актуальним для України вважається перехід на кластерну модель розвитку агробізнесу. Однак теоретичне забезпечення моделі формування та розвитку агрокластерів потребує поглибленого вивчення ключових положень теорії кластеризації економічної діяльності та їх адаптації до специфіки розвитку агросфери.

У статті на основі аналізу літературних джерел виділено загальні ознаки кластерів, подано класифікацію агрокластерів і конкретизовано підходи до аналізу їх організаційної структури. Обґрунтовано потребу поглибленого вивчення інституційних засад формування та розвитку агрокластерів.

Ключові слова: кластер, теорія кластеризації, кластерна політика, агробізнес, агрокластер, організаційна структура, продуктовий ланцюг, сільські території, регіональний розвиток.

Kazmir L. P. THE CLUSTER APPROACH FOR ENHANCING THE DEVELOPMENT OF AGRIBUSINESS IN THE REGION

During the years of economic reforms in Ukraine formed an inefficient structure of agricultural production and greatly exacerbated the problems of rural development. In this context, especially actual for Ukraine is considered a transition to a cluster model of organizing of agribusiness and rural areas development. However, theoretical ensuring of appropriate model for formation and development of agricultural clusters requires in-depth analysis of preconditions and barriers for clustering in agrosphere according to the key positions in theory of economic activity clustering.

In the paper based on an analysis of the literature common features of clusters are highlighted, agricultural clusters typology is done and approaches to the analysis of their structure are concretized. The need for in-depth study of institutional bases of formation and development of agricultural clusters is substantiated.

Keywords: cluster, clustering theory, cluster policy, agribusiness, agricultural cluster, organizational structure, food chain, rural areas, regional development.

Одним із стратегічних пріоритетів активізації регіонального розвитку в сучасних умовах вважається кластеризація економіки [5; 7; 11; 15; 22], а сам кластерний підхід все частіше пов'язують зі становленням «нової філософії» підвищення конкурентоспроможності підприємств за рахунок стимулювання співпраці між різними суб'єктами господарської діяльності та прискорення інноваційних процесів [17; 18].

Численні емпіричні дослідження, що проводились у 80-х та 90-х роках ХХ століття в різних країнах світу, показали слушність відповідних теоретичних узагальнень. Тому кластерний підхід до організації економічної взаємодії суб'єктів господарювання в найрізноманітніших сферах діяльності привертає все більшу увагу науковців та управлінців-практиків.

Вагомий внесок у дослідження теоретичних та практичних аспектів кластеризації економіки та аналізу їх впливу на підвищення конкурентоспроможності окремих регіонів зробили М.П. Войнаренко, В.І. Дубницький, В.І. Захарченко, Є.В. Крикавський, Н.А. Мікула, О.А. Похильченко, А.В. Прокіп, С.І. Соколенко, В.Г. Федоренко та багато інших вітчизняних вчених.

Однак у науковій літературі досі переважає аналіз формування і розвитку кластерних структур у промисловості та сфері послуг, а от проблематика кластеризації агросфери висвітлена досить

фрагментарно й чимало питань теоретичного і прикладного забезпечення становлення й розвитку агрокластерів залишаються невирішеними.

На тлі суттєвого зростання інтересу до пошуку нових моделей розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки, здатних забезпечити не лише підвищення загальної ефективності аграрного виробництва, а й активізацію розвитку сільських територій як багатофункціональних систем, актуалізується проблема подолання ряду методологічних дефіцитів щодо формування кластерних структур в агробізнесі та кластеризації агросфери загалом. Тому мета цього дослідження – спроба систематизації існуючих теоретичних підходів до кластеризації агробізнесу й обґрунтування на цій основі потреби поглибленого вивчення інституційних засад формування і розвитку агрокластерів та конкретизації ключових напрямів подальших досліджень.

За оцінками багатьох авторитетних фахівців за роки економічних реформ в Україні сформувалася неефективна структура сільськогосподарського виробництва й деформована інфраструктура аграрного ринку, на якому домінуючі позиції займають посередники, що забезпечують процес просування продуктових товарів. Як наслідок, первинні виробники сільськогосподарської продукції одержують лише близько 25-30% виручки від

кінцевої (роздрібною) ціни реалізації, тоді як у країнах із розвинутим сільським господарством частка первинних виробників становить 50-70% і більше [16]. Крім того, значна маса сільськогосподарської продукції в Україні виробляється в особистих селянських і фермерських господарствах, а також у дрібнотоварних сільськогосподарських підприємствах, які не в змозі самостійно сформувати достатньо великі партії сільськогосподарської продукції. Цим користуються різні посередницькі структури, які по суті монополізували продуктові ринки країни й у гонитві за надприбутками успішно ведуть боротьбу за якомога нижчі закупівельні та якомога вищі споживчі ціни [16]. Разом з тим діяльність господарств населення, які не оформлені як фермерські чи особисті селянські господарства, не підлягає обліку і, відповідно, вони залишаються поза діючими державними й регіональними програмними документами, що регламентують функціонування цього ринку [1, с. 31]. Тому вітчизняні фахівці наголошують на потребі значно глибшого аналізу теоретичних засад активізації розвитку агробізнесу та розробки практичних рекомендацій щодо формування необхідних передумов суспенсивного (сталого) розвитку аграрної сфери загалом [3; 8; 12] та модернізації усієї системи управління розвитком сільських територій як багатофункціональних систем [2; 9; 10; 12; 20]. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують питання стимулювання інтеграції учасників агробізнесу й розробки мотиваційних механізмів самоорганізації агросфери в нових соціально-економічних умовах [1; 3; 12].

Вивченням проблем розвитку агробізнесу в Україні в умовах становлення ринкової економіки досить плідно займаються вчені ряду академічних установ та вітчизняних вищих навчальних закладів. Серед наукових праць на тему організації агробізнесу та стратегічних перспектив його подальшого розвитку можна виділити доробок науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», Інституту економіки та прогнозування НАН України, Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН, Львівського національного аграрного університету, Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва, Сумського національного аграрного університету, Миколаївського державного аграрного університету, Дніпропетровського державного аграрного університету та інших наукових і навчальних закладів.

За останні роки суттєво активізувалися дослідження на цю тему і в ДУ "Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України". Зокрема В.В. Борщевський, Х.М. Притула і В.Є. Крупін наголошують, що ефективний розвиток вітчизняного агробізнесу можливий лише в руслі такої економічної політики, яка б орієнтувалася на цілковиту ліквідацію рудиментів соціалізму та становлення висококонкурентного аграрного ринку. Методологічною основою такої політики має стати формування основ такого конкурентного порядку, який визначав би пріоритетність сучасних конкурентних

механізмів у регулюванні ринкових взаємовідносин між усіма суб'єктами аграрного ринку [1, с. 26]. У цьому контексті особливо актуальним для України вважається перехід на кластерну модель розвитку агробізнесу [16].

Сьогодні прийнято вважати, що теорія кластеризації будь-якої економічної діяльності базується на ефекті синергії, що виникає на основі тісної співпраці суміжних бізнесів та інституцій в одній місцевості, та формуванні замкнутого циклу виробництва [13; 16; 18].

Класичним вважається означення поняття „кластер”, запропоноване М. Портером, за яким кластери – це сконцентровані за географічними ознаками групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників та постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агенцій із стандартизації, торгових об'єднань тощо), що конкурують між собою, але при цьому ведуть спільну діяльність [13].

На думку М. Портера, кластери утворюються завдяки таким економічним ефектам: 1) ефекту масштабу виробництва; 2) ефекту охоплення (використання одних і тих же факторів виробництва багатьма фірмами); 3) ефекту синергії (спільної взаємодії, що дає можливість малим підприємствам подолати нижню межу рентабельності); 4) триггерному ефекту (мінімізації витрат на освоєння нових технологій) [13].

На додаток до класичного означення Портера в літературі існує чимало інших означень кластера. При цьому більшість дослідників серед основних ознак кластерів називає взаємозалежність підприємств, що працюють в одних і тих же або суміжних галузях, а також тісні функціональні взаємозв'язки між компаніями (як горизонтальні, так і вертикальні) [14].

У фундаментальній праці, підготовленій експертами ОЕСР, кластер трактується як мережа взаємозалежних фірм, пов'язаних між собою ланцюжком створення додаткової вартості [17], а С.А. Розенфельд наголошує на тому, що кластери повинні мати активні канали для бізнес-транзакцій, діалогу та комунікацій [22]. Деякі дослідники звертають увагу ще й на важливість соціальних і культурних чинників для безперешкодного потоку інформації в кластері [18].

З розвитком теорії кластеризації відбувається певна еволюція поглядів на саме поняття «кластер», поглиблюється розуміння його теоретичної сутності та змісту. У сучасному трактуванні кластерні об'єднання – це одна з найефективніших форм організації виробничих процесів та форма регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі організаційно-економічні системи, які скорочують свої витрати та примножують свої можливості завдяки спільній технологічній кооперації суб'єктів господарювання [18]. Тому кластерний підхід повинен ширше імплементуватись у вітчизняну регіональну політику.

Основні характерні ознаки кластера в сучасній інтерпретації подано в табл. 1. Щоправда, при цьому варто зазначити, що з огляду на сучасні тенденції до утворення кластерних структур на міжрегіональному і

міжнародному рівнях (див., наприклад, [6, с. 84], на наш погляд, географічну близькість учасників не варто зараховувати до детермінуючих ознак сучасного кластера.

Таблиця 1.

Характерні ознаки кластера

Група ознак	Сутність ознак	Перелік ознак
Ключові (детермінуючі) ознаки	без цих ознак територіальне об'єднання підприємств не можна вважати кластером	<ul style="list-style-type: none"> • географічна близькість учасників кластера; • поєднання в межах кластера юридично і економічно незалежних компаній (і збереження цієї незалежності у сформованому кластері); • взаємодія учасників ґрунтується на поєднанні конкуренції та кооперації; • спеціалізований та інноваційний характер об'єднання; • наявність життєвого циклу (не короткотерміновий характер його існування, а орієнтація на довгострокові перспективи); • добровільний характер об'єднання та широке коло учасників
Бажані ознаки	ознаки цієї групи не мають критичного значення для ідентифікації територіального об'єднання господарюючих суб'єктів як кластера	<ul style="list-style-type: none"> • наявність великого підприємства-лідера, що визначає стратегію всього кластера і забезпечує його сильні конкурентні позиції на ринках; • "критична маса" учасників, між якими існує активна взаємодія та стійкі зв'язки; • довгострокова координація взаємодії учасників кластера в рамках його виробничих програм, інноваційних процесів та управління якістю; • використання механізму субконтрактації; • партнерська взаємодія з навчальними та науковими організаціями

Джерело: складено на основі [11].

Успішна практика реалізації кластерних ініціатив у країнах Європи викликає значну зацікавленість в Україні. При цьому особлива увага цілком закономірно зосереджується на досвіді країн-членів ЄС. Тому варто відзначити, що Європейським Союзом підготовлено спеціальний «Європейський кластерний меморандум», в якому, зокрема, наголошується, що [23]:

1) кластери – це важливий інструмент сучасної економічної політики, що сприяють інноваційному розвитку, конкурентоспроможності та в кінцевому рахунку процвітанню всієї Європи;

2) кластерна політика, що базується на активному співробітництві між урядом, установами, підприємствами, науковими й освітніми закладами та

іншими організаціями на регіональному рівні, є ефективним інструментом підвищення конкурентоспроможності європейських компаній і регіонів.

За оцінками вітчизняних фахівців, в Україні кластерна політика як "новий інститут розвитку" переживає етап становлення й адаптації до специфіки функціонування державної влади, науки й освіти, бізнесу й суспільства загалом [6, с. 79]. При цьому справедливо наголошується, що конкурентоспроможність України загалом і її регіонів зокрема значною мірою буде залежати від того, наскільки оперативно формуватиметься й розгортатиметься модель підтримки та розвитку найсучасніших кластерних структур [7, с. 55]. Це ж стосується й перспектив розвитку агросфери як цілісної життєзабезпечуючої системи [12, с. 41].

Однак теоретична сутність поняття "агрокластер" досі не є остаточно сформованою, що зумовлює прагнення до утвердження значно глибшого його розуміння та впорядкування пов'язаного з ним термінологічного апарату. Тому детальніше зупинимось на аналізі ключових детермінант формування агрокластерів та на специфіці їх структуризації.

В умовах становлення ринкової економіки суттєво знижується рівень контролю й адміністративного регулювання сільського господарства з боку держави, що спонукає сільськогосподарських товаровиробників до активніших групових дій і пошуків додаткових можливостей отримання прибутку не лише від сільськогосподарського виробництва, а й з інших сфер агробізнесу.

Тут доречно нагадати, що один з класиків теорії агробізнесу – Джон Дейвіс – окреслюючи сутність агробізнесу зазначав, що це така система інтеграції фермерів із партнерами у сфері постачання, переробки та дистрибуції продукції, яка дає змогу встановити дієвий контроль над усіма взаємозалежними учасниками і забезпечити взаємну вигоду на всьому ланцюгу від ферми до супермаркету та споживача [19].

Одним із ключових понять агробізнесу є поняття "продуктовий ланцюг", що трактується як схема послідовного руху аграрної продукції та доданої вартості від первинного виробника до кінцевого споживача (рис. 1).

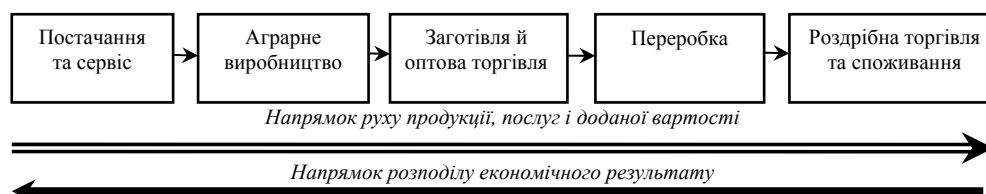

Рис. 1. Схема "продуктового ланцюга" в агробізнесі

Джерело: [4].

Кількість чинників, які безпосередньо впливають на кластеризацію агробізнесу, та специфіка їх співвідношення у кожному конкретному випадку зумовлює значне різноманіття видів агрокластерів. Тому для класифікації кластерних структур в

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ

агробізнесі сьогодні використовується досить широкий спектр їх якісних ознак (див., наприклад, табл. 2).

Таблиця 2.

Ознака	Види агрокластерів
Стадія розвитку	Ембріональні; на етапі зростання; зрілі; на етапі занепаду(чи глибокої трансформації)
Кількість горизонтально пов'язаних секторів	Вузькі; широкі
Здатність до створення нових робочих місць	Агрокластери із зростаючою, постійною чи спадаючою кількістю працівників.
Територіальний масштаб	Локальні; регіональні; національні; міжнародні
Охоплення стадій технологічного ланцюга агробізнесу	Глибокі; мілкі
Рівень запроваджених технологій	Високо- або низькотехнологічні
Конкурентоспроможність	Світові чи національні лідери;
Тип ринкової поведінки	Агресивний; захисний

Джерело: складено на основі [11; 18].

В організаційній структурі агрокластера можна виділити його внутрішній та зовнішній контури. Внутрішній контур агрокластера (що і є власне кластером) охоплює його ядро і (або) кластероформуючий блок та блок внутрішньої інфраструктури, тоді як блок зовнішньої інфраструктури агрокластера формує його зовнішній контур (табл. 3).

Таблиця 3.

Організаційна структура агрокластера

Контури	Блоки	Учасники / інфраструктура
Внутрішній контур	ядро і (або) кластероформуючий блок	основні учасники продуктового ланцюга
	блок внутрішньої інфраструктури	основні постачальники, сервісні підприємства, спільна маркетингова мережа
Зовнішній контур	блок зовнішньої інфраструктури	фінансово-інвестиційна інфраструктура (банки, інвестиційні фонди, страхові компанії тощо)
		інфраструктура інноваційного розвитку (наукові й освітні установи, консалтингові фірми тощо)
		обслуговуюча інфраструктура (сервісні центри, транспортні підприємства, рекламні компанії, гуртові склади та ринки)
		суспільна інфраструктура (органи регіональної влади, місцевого самоврядування, громадські організації тощо)

Джерело: складено на основі [14; 16].

З позицій загальної теорії менеджменту структура будь-якої організації детермінується двома ключовими чинниками: поділом праці та координацією діяльності [21]. Перший чинник визначає хто в організації виконує яку ділянку роботи, а другий чинник відповідає за об'єднання всіх

видів діяльності в один процес, пов'язаний з досягненням спільних стратегічних цілей організації.

Оскільки життєвий цикл агрокластерів аналогічний до своїх відповідників для інших об'єднань господарюючих суб'єктів, у загальному процесі структурування агрокластерів можна виділити ті ж етапи, що й у процесі розвитку інших організаційних структур (рис. 2) [21], а саме:

1) складання переліку ключових видів діяльності для досягнення стратегічних цілей агрокластера (детермінуючий чинник – поділ праці);

2) групування усіх видів діяльності агрокластера та визначення механізмів координації (детермінуючий чинник – координація діяльності);

3) об'єднання споріднених видів діяльності в окремі логічні блоки (напрями) (детермінуючий чинник – поділ праці);

4) укладання з логічних блоків діяльності формальної структури агрокластера (детермінуючий чинник – координація діяльності).

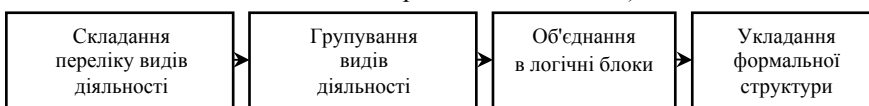

Рис 2. Визначальні етапи формування організаційної структури агрокластера

Джерело: складено на основі [21].

Цілоком погоджуючись з думкою тих фахівців, які вважають, що застосування кластерного підходу при організації агробізнесу дозволить забезпечити раціональне використання всіх видів ресурсів на основі співпраці та поширення технологічних інновацій, добиватись високої ефективності виробництва конкурентоспроможної продукції як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках сільськогосподарської продукції, зазначимо, що кластеризація агробізнесу відповідає не лише інтересам представників підприємницького сектору, а й інтересам держави, оскільки такий підхід дозволяє скоординувати заходи державної аграрної політики з потребами сільськогосподарських товаровиробників і мешканців сільських територій. Тому перехід на кластерну модель розвитку агробізнесу та сільських територій повинен знайти своє відображення в аграрній і соціальній політиці держави як важливе програмне завдання, успішне виконання якого потребує координації зусиль органів державного й регіонального управління, місцевого самоврядування, виробничих формувань, науки та фахової освіти.

Отже, організація подальшого розвитку агробізнесу на основі кластерного підходу вимагає відповідного інституційного забезпечення, зокрема формування необхідної законодавчо-нормативної бази, імплементацію системи адаптаційних і мотиваційних механізмів, створення відповідних інституційних структур (організацій) та формування умов для їх ефективного функціонування. А це, в свою чергу, суттєво актуалізує дослідження принципів, механізмів та бар'єрів трансплантації інститутів і вивчення причин їх відторгнення чи дисфункції. У цьому ж контексті на особливу увагу заслуговують також питання, безпосередньо пов'язані

з розробкою методів проектування інституційного середовища розвитку агрокластерів та оцінювання потенційного впливу поширення сучасних кластерних структур в агросфері на розвиток соціальної й технічної інфраструктури сільських територій, якість їх соціального капіталу та ефективність функціонування руральної економіки загалом.

Список використаних джерел

1. Борщевський В. В. Перспективи становлення ефективного агробізнесу на сільських територіях України / В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. С. Крупін // Регіональна економіка. – 2012. – № 3(65). – С. 25-33.

2. Гадзало Я. М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю (наукова доповідь) / Я. М. Гадзало, В. М. Жук. – К. : ННЦ ІАЕ, 2015. – 40 с.

3. Губені Ю. Е. Агробізнес у системі організації сільського господарства / Ю. Е. Губені // Економіка АПК. – 2009. – № 7. – С. 34-38.

4. Губені Ю. Е. Організація агробізнесу і підприємництва : курс лекцій / Ю. Е. Губені. – Львів : Українські технології, 2004. – 246 с.

5. Захарченко В. І. Кластерная форма територіально-производственной организации. Ч. 1. Экономические кластеры как новая форма организации производства в регионе / В. И. Захарченко, В. Н. Осипов. – Одесса : Фаворит, 2010. – 122 с.

6. Захарченко В. І. Кластерная форма територіально-производственной организации. Ч. 2. Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного подхода / В. И. Захарченко, В. Н. Осипов. – Одесса : Фаворит, 2010. – 236 с.

7. Захарченко В. І. Кластерний підхід до аналізу і підвищення конкурентоспроможності економіки України та її регіонів / В. І. Захарченко, С. В. Захарченко // Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки. – 2009. – № 5. – Т. 1. – С. 53-57.

8. Казьмір Л. П. Організаційно-територіальні детермінанти суспенсивного розвитку сільського господарства / Л. П. Казьмір // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України : [зб. наук. пр.]. – 2014. – Вип. 6 (110). – С. 49-59.

9. Казьмір Л. П. Перспективи використання механізмів Спільної аграрної політики ЄС для активізації розвитку сільських територій України : експертний коментар і пропозиції / Л. П. Казьмір. – Львів, 2015. – 6 с. – Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/e20150303.pdf>

10. Казьмір П. Г. Концептуальні засади модернізації системи управління розвитком сільських територій / П. Г. Казьмір, М. Г. Ступень, Л. П. Казьмір // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.]. – 2011. – Вип. 6 (92). Сучасні проблеми розвитку сільських територій. – С. 81-90.

11. Крикавський Є. В. Концепція кластера у формуванні потенціалу конкурентоспроможності деревообробних підприємств / Є. В. Крикавський,

О. А. Похильченко ; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 352 с.

12. Попова О. Л. Сталій розвиток агросфери України: політика і механізми / О. Л. Попова. – К.: ІЕП НАН України, 2009. – 352 с.

13. Портер М. Конкуренція / М. Портер. – М. : Вільямс, 2005. – 608 с.

14. Прокіп А. В. Огляд та аналіз наявних підходів до визначення змісту поняття "енергетичний кластер" / А. В. Прокіп // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.6. – С. 262-274.

15. Розвиток регіонів України на базі кластеризації / І. В. Вишнякова, К. Ф. Ковальчук, К. В. Павлов та ін. – Донецьк : Ландон-XXI, 2012. – 392 с.

16. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3-12.

17. Boosting innovation. The cluster approach / T. J. A. Roelandt, P. J. den Hertog, Hauknes, A. Spielkamp et al. – Paris : OECD Publications Service, 1999. – 418 p.

18. Brodzicki T. Koncepcja klastrów a konkurencyjność przedsiębiorstw / T. Brodzicki, S. Szultka // Organizacja i kierowanie [Warszawa]. – 2002. – Nr 4 (110). – S. 45-60.

19. Davis J. H. From agriculture to agribusiness / J. H. Davis // Harvard Business Rev. – 1956. – 34 (1). – P. 107-115.

20. Kucab-Bąk K. The role of entrepreneurship in multifunctional development of rural areas in Poland / K. Kucab-Bąk // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.]. – 2011. – Вип. 6 (92). Сучасні проблеми розвитку сільських територій. – С. 108-118.

21. Mintzberg H. Mintzberg on management: inside our strange world of organizations. – Simon and Schuster, 1989. – 424 p.

22. Rosenfeld S. A. Bringing business clusters into the mainstream of economic development / S. A. Rosenfeld // European Planning Studies. – 1997. – Vol. 5. – Issue 1. – P. 3-23.

23. The European Cluster Memorandum. – Режим доступу: www.clusterobservatory.eu

References

1. Borshchevskyy, V. V., Prytula, K. M. & Krupin, V. Y. (2012). Perspektyvy stanovlennya efektyvnoho ahrobiznesu na sil's'kykh terytoriyakh Ukrayiny [The prospects for effective agribusiness in rural areas of Ukraine]. *Rehional'na ekonomika – Regional Economy*, 63(1), 25-33. [in Ukrainian].

2. Hadzalo, Ya. M. & Zhuk V. M. (2015). *Naukovi osnovy rozvytku ahrarnoho pidpryyemnytstva ta sil's'kykh terytoriy za selozberihayuchoyu modellyu* [Scientific fundamentals of agrarian entrepreneurship and rural areas development for a rural-preservation model] (Scientific report). Kyiv: NSC IAE. [in Ukrainian].

3. Hubeni, Y. E. (2009). Ahrobiznes u systemi orhanizatsiyi sil's'koho hospodarstva [Agribusiness in the system of agriculture organizing]. *Ekonomika APK – The*

- Economy of Agro-Industrial Complex*, 7, 34-38. [in Ukrainian].
4. Hubeni, Y. E. (2004). *Orhanizatsiya ahrobiznesu i pidpryyemnytstva* [Organizing of agribusiness and entrepreneurship] (Lecture course). Lviv: Ukrainian technologies. [in Ukrainian].
5. Zakharchenko, V. I., Osipov, V. N. (2010). Klasternaya forma territorial'no-proizvodstvennoy organizatsii. Ch. 1. Ekonomicheskiye klasteri kak novaya forma organizatsii proizvodstva v regione [Cluster form of territorial-production organization. Part 1. Economic clusters as a new form of organization of production in the region]. Odessa: Favorit. [in Ukrainian].
6. Zakharchenko, V. I., Osipov, V. N. (2010). Klasternaya forma territorial'no-proizvodstvennoy organizatsii. Ch. 2. Povysheniye regional'noy konkurentosposobnosti na osnove klasternogo podkhoda [Cluster form of territorial-production organization. Part 2. Improvement of regional competitiveness through cluster approach]. Odessa: Favorit. [in Ukrainian].
7. Zakharchenko, V. I., Zakharchenko, S. V. (2009). Klasternyy pidkhid do analizu i pidvyshchennya konkurentospromozhnosti ekonomiky Ukrayiny ta yiyi rehioniv [The cluster approach for analyzing and improving the competitiveness of Ukraine's economy and its regions]. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu: Ekonomichni nauky – Bulletin of the Khmelnytsky National University: Economics*, Vol. 1 (5), 53-57. [in Ukrainian].
8. Kazmir, L. P. (2014). Orhanizatsiyno-terytorial'ni determinanty sustensyvnoho rozvytku sil's'koho hospodarstva [Organizational and territorial determinants of substantive agricultural development]. In *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrayiny* [Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine]: Vol. 110(6) (pp. 49-59). [in Ukrainian].
9. Kazmir, L. P. (2015). Perspektyvy vykorystannya mekhanizmiv Spil'noyi ahraryoi polityky YeS dlya aktyvizatsiyi rozvytku sil's'kykh terytoriy Ukrayiny: ekspertnyy komentar i propozytsiyi [Prospects for using of the Common Agricultural Policy of the EU mechanisms to intensify the development of rural areas of Ukraine: expert commentary and proposals]. Lviv. <http://ird.gov.ua/irdp/e20150303.pdf> [in Ukrainian].
10. Kazmir, P. H., Stupen, M. H., Kazmir, L. P. (2011). Kontseptual'ni zasady modernizatsiyi systemy upravlinnya rozvytkom sil's'kykh terytoriy [Conceptual bases of modernization for management system of the rural development]. In *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrayiny* [Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine]: Vol. 92(6). *Suchasni problemy rozvytku sil's'kykh terytoriy* [Modern problems of development of rural areas] (pp. 81-90). [in Ukrainian].
11. Krykavskyy, Y. V., Pokhylchenko, O. A. (2012). *Kontseptsiya klastera u formuvanni potentsialu konkurento-spromozhnosti derevoobrobnykh pidpryyemstv* [The concept of cluster in formation of competitiveness potential of woodworking enterprises]. Lviv: Lviv Polytechnic National University. [in Ukrainian].
12. Popova, O. L. (2009). Stalyy rozvytok ahrosfery Ukrayiny: polityka i mekhanizmy Sustainable development of the agrosphere of Ukraine: politics and mechanisms – K.: IEP NAN Ukrayiny, K.: IAP NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
13. Porter, M. (2005). *Konkurentsya* [Competition]. Moscow: Williams. [in Russian].
14. Prokip, A. V. (2014). Ohlyad ta analiz nayavnykh pidkhdov do vyznachennya zmistu ponyattya "enerhetychnyy klaster" [Review and analysis of existing approaches to the definition of what constitutes "energy cluster"]. In *Naukovyy visnyk NLTU Ukrayiny* [Scientific Bulletin of National Forestry University of Ukraine]: Vol. 24(6) (pp. 262-274). [in Ukrainian].
15. Vyshnyakova, I. V., Kovalchuk, K. F., Pavlov, K. V., & et al. (2012). Rozvytok rehioniv Ukrayiny na bazi klasteryzatsiyi [Development of regions of Ukraine based on clustering]. Donetsk: Landon-XXI, 2012.
16. Sabluk, P. T., & Kropyvko, M. F. (2010). Klasteryzatsiya yak mekhanizm pidvyshchennya konkurentospromozhnosti ta sotsial'noyi spryamovanosti ahraryoi ekonomiky [Clustering as a mechanism to enhance competitiveness and social orientation of agricultural economy]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 1, 3-12. [in Ukrainian].
17. Roelandt, T. J. A., den Hertog Hauknes, P. J., Spielkamp, A. & et al. (1999). Boosting innovation. The cluster approach. Paris: OECD Publications Service.
18. Brodzicki, T., & Szultka, S. (2002). Koncepcja klastrów a konkurencyjność przedsiębiorstw. *Organizacja i kierowanie*, 4 (110), 45-60. Warsaw. [in Polish].
19. Davis, J. H. (1956). From agriculture to agribusiness. *Harvard Business Review*, 34 (1), 107-115.
20. Kucab-Bąk K. (2011). The role of entrepreneurship in multifunctional development of rural areas in Poland. In *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrayiny* [Socio-economic problems of the modern period of Ukraine]: Vol. 92 (6). *Suchasni problemy rozvytku sil's'kykh terytoriy* [Modern problems of rural areas development] (pp. 108-118).
21. Mintzberg, H. (1989). Mintzberg on management: inside our strange world of organizations. – Simon and Schuster.
22. Rosenfeld, S. A. (1997). Bringing business clusters into the mainstream of economic development. In *European Planning Studies*: Vol. 5(1) (pp. 3-23).
23. Website European Cluster Observatory (2016). The European Cluster Memorandum. Retrieved from www.clusterobservatory.eu